CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.D.P.B.
Coll. No. 114.

Title VRTTARATNAKARA TIKA.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 114 Subject: Prosody

Title: Vṛttaratnākar Ṭīkā

Author: Śrīkaṇṭha Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 9" x 3" Extent: Foll. 11

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī.

Remarks: Complete

१ ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ [illegible] मिस्यादि ॥ तस्य यथा [illegible] यथा [illegible] योगेणनि [illegible]
लक्षणं छंदसि [illegible] कारादि दशाक्षराणां यथा [illegible] पिंगल [illegible]
छंदांसि द्विविधं वैदिकं लौकिकं च ॥ परं वैदिकानां छंदसां भेदे [illegible] व्यवहारो [illegible] ॥ लौकि
कं तु छंदः सर्वपार्षदं ॥ [illegible] आदि [illegible] श्लोक ॥ तः लौकिकं छंदः [illegible]
[illegible] द्विधा ॥ पिंगल [illegible] लौकिकस्यापि छंदसो भेद [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] छंदः मात्राछंदस्ततः परं ॥ इतीयम सर्वछंदः छंदस्त्वे धातु लौकिकं ॥ आर्यादि [illegible]
पर्यंतं [illegible] छंदः ॥ १ ॥ वैतालीयादि [illegible] कापर्यंतं मात्राछंदः ॥ २ ॥ [illegible]
पर्यंतं अक्षरछंदः [illegible] नेदगणा [illegible] ॥ [illegible] ॥
छंदोवत्सरेणगण [illegible] श्लोकः ॥ [illegible]
[illegible] ॥ जगण ॥ भगण ॥ नगण ॥ गुरु [illegible] तैः ॥ [illegible]
[illegible] श्लोकः ॥ [illegible]
[illegible] कथं [illegible] यथा [illegible] ॥

श्री

इदानीं आर्यागणानाह ॥ तेषां श्लोकः ॥ आर्यादिषु संस्थिताः पंचगणा ज्ञेयाः ॥ कथं [illegible]
ताः सर्वलघु [illegible] गुरुः [illegible] ॥ [illegible] ॥ ऽऽ ॥ [illegible]
[illegible] मिति ॥ यद्यप्यत्र [illegible] सर्वगुरुरिक्तकं । तथापि चतुष्कला [illegible]
[illegible] ॥ नतु [illegible] कथं [illegible] गणाः चतुष्कलाः । [illegible] ते ॥
[illegible] ॥ पुनः कथं भूताः [illegible] लघुभिः [illegible] आर्यादिषु [illegible] ॥ आर्यागी
[illegible] ग्रहणं ॥ ३ ॥ इदानीं गुरु लघु लक्षणमाह ॥ [illegible] श्लोकः ॥ ८ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ पुक्तः परो [illegible] ऽसौ युक्तपरः ॥ [illegible] ॥ संयोगा [illegible] लघु [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] संयुक्तपरो [illegible] गुरु [illegible]
[illegible] विचनात् [illegible] ॥
[illegible] लघु [illegible] सच प्रस्तारे [illegible] ॥
क ॥ [illegible] इह [illegible] दौ वर्णस्य संयोगः [illegible] ॥ [illegible]
लक्षणमिति ॥ [illegible] चतुर्थपादे [illegible] संयोगे [illegible] सुंदरी [illegible] भावे च [illegible]

कमः २

२

एवं चलघुः ॥ अथैषां पंचकलो गणाः ॥ ७ ॥ इदानीं पदार्थसंज्ञामाह ॥ अस्ति सूत्रश्लोकः ॥ अथार्थी वेदा
[illegible] युगानि चतुर्णां वृत्तानां ॥ द्विपाणिशराः पंचानां रसागुणाः [illegible] अतः शु
[illegible] पर्वताः स्युः लोकाः सप्तानां ॥ [illegible] गुह
र [illegible] रानां ॥ दिशो दश [illegible] एकादशानां ॥ सूर्या द्वादशानां ॥ १ ॥
[illegible] श्रीः ॥ लक्ष्येति ॥ आर्यायाः प्रथमे [illegible]
[illegible] गुरुलाघवेन कः ॥ अथ [illegible] माह ॥ [illegible]
[illegible] स्थाने [illegible] भवति ॥ यदाह ॥ [illegible] ॥२॥
[illegible] गुरुसंख्या ॥ [illegible] ॥ अथ [illegible] जगणः पष्ठः [illegible]
भवति ॥ अथवा नलघु [illegible] ॥ अथार्या दिगणानां [illegible] छेदः ॥
आर्यैव [illegible] ॥
[illegible] ॥ यदाह ॥ [illegible] ॥
[illegible] प्रसिद्धा [illegible] ॥ [illegible] प्रसे कं

आरोनेदाः ऽऽ। ऽ। ऽ। ऽ।।।। सप्तगणेषु जगणसमं प्रत्येकं पंच ॥ षष्ठे जो न्लाविति द्वावेव ॥
ऽ।।। अष्टमे गुरुरेव ॥ परस्परा हतौ द्वादशसहस्राण्यष्टौ शतानि । एवमुत्तरार्द्धेपि । केवलं षष्ठे ल
घुन्येकस्मिन्नेकएव । अन्योन्यगणनेषट्पंसहस्राणि चत्वारिशतानि । अर्द्धद्वयगणने अष्टौ
कोट्यएकोनविंशतिलक्षा विंशतिसहस्राणि । यदाह ॥ जगणविहीना विषमे चत्वारः
पंचयुजि चतुर्मात्राः ॥ द्वौ षष्ठाविति च गणस्त्वघातात्प्रथमदलसंख्या ॥ एवमपरार्धसंख्या ॥ ध५
षष्ठे स्यात्पुनिरेकएकस्मिन् आर्यासंख्यो भपदलसंख्याघाताद्विनिर्दिष्टा ॥ २ षष्ठे द्विनी
यश्लोकः ॥ उत्तरार्द्धे चरमेऽर्द्धे इति चचनात् ॥ पूर्वार्द्धे इति मंतव्यं प्रथमपदद्वये पूर्वार्द्धलक्षणं
आर्यायाः प्रथमेऽर्द्धे षष्ठेस्थाने यत्र द्वौ लघुलस्मिन् लघुमध्ये द्वितीयलात् ॥ द्वितीय
लघोः पूर्वपदनियमोपपत्तिर्भवति ॥ परकेसनके न्लेसति मुखलात् । मुखलघो पूर्वपदनि
यमो भवति ॥ षष्ठगण [illegible] प्रांते विरतिर्भवतीत्यर्थः ॥ चरमेऽर्द्धे द्वितीये ऽर्द्धे पंचमकेस्थाने न्ले
सतितस्मात्पूर्वोक्तमुखलात् पूर्वयतिर्भवति ॥ इह द्वितीयेऽर्द्धे न्लो लघुरेव ॥ संलक्ष्येति ॥ आ
द्यं प्रथमं वर्णगणत्रयं च । यदि विपुला लक्षणं आर्यायाः ॥ पूर्वार्द्धे एव लत्वा मुखविपुला ।
तीर षष्ठोन्लो लघुरेव । वर्णानां गणाः प्राक् । २

४४४२
५४
२५
४
१२८०
४
५१००
२
१२८००
२
१२८००

लक्ष्यं॥ आर्यापश्चार्धे चेत्तदा जघनविपुला॥ अत्र चतुर्थांशके यदित्यास्य प्रापानां तभी
वः॥ एतदुदंतत्रेन दर्शितं॥३ भवेति॥ जगणो॥ गुरुद्वयमध्यगो॥ आद्यमिति॥ शेषैर्याद्युत्तरार्धे पूर्वजलस्या
सामान्योक्तार्यायां जातं लक्ष्मयस्याः सामुनिना काश्यपेन॥२॥ प्राग्गिति॥ प्राक्प्रतिपा
दितं सामान्येनार्याया मुक्तं आर्यापूर्वेति॥ इतरस्तद्वत्पूर्वार्द्धवत्॥ षडिति॥ विषमे प्रथमतृ
तीये पादे। षट्कलाः। समे द्वितीयचतुर्थे पादे अष्टौ कला भवंति॥ अत्रापवादमाह॥ तास्त्र
कलाः समे पादे निरंतरा न स्युः। अष्टावपि लघवो न भवंति॥ अत्रास्मिं वैतालीये पदचतु
ष्टये पि समाद्वितीयचतुर्थेष्ट कलापराश्रिता। रलाय पंचमस्तस्मत्कलाश्रिता न भवति
अंते च विषमसमपादयोः। षडष्टकलांतेरलौ रगणलघुगुरू च भवंति॥ विषमपादवि
कल्पाः अष्टौ॥ नीनांका॥१॥ सुस्तरस्यः२ पंकरजो३ भरितजलाः४ सस्तारस५ रव
संभ्रमं६ सज्जनमुदि७ कुकुभिकुकुभि८॥ समपादविकल्पास्त्रयोदश॥ हंसस्मेरा१ आलि
केशाक्या२ नीरजवक्त्रा३ कुवलयनेत्रा४ सुस्तदुजलाः५ सुतरंगभुजा६ केसरदशना७
राजंते सत८। जनहर्षभुवि९। सांद्रदगंत्रिषु१० विमलनिशाकर११ भानुप्रभृति षु१२
नतुपरपसुतनु॥१३॥ पर्यंत इति॥ अवसाने सर्वपादेषु रगणलगणौ भवतः॥

यर

३५

आपातलिकेति॥१॥

रोषं लघवैव वैतालीयवत्॥९॥ अंते भगणगत गुरुद्वयं। अथान्यस्य लक्षणं पूर्ववद्वैताली
यवत्॥८॥ द्वितीयेति॥ द्वितीयो लघुस्तृतीय युग्भवति॥ उदीच्येति॥ अयुग्मयोर्विषमपादयो
द्वितीयो लघुरन्येन तृतीयेन सक्तो युक्तो भवेत्॥ पूर्वेणेति॥ युग्मयोः समपादयोर्यत्र
पंचमो लघुरपूर्वेण चतुर्थेन युतो मिलितो भवति॥८॥ पदेति॥ अयुग्मकौ विषम
समकौ पादौ यत्र पूर्वयोरुदीच्यवृत्तिप्राच्यवृत्त्योः समौ भवतः॥ अस्येति॥ अस्य वैताली
६३ पादे युग्मपदलक्षणेन रचिता अपरांतिका भवति। प्रवृत्तकस्य युग्मपदलक्षणेन जनिते
ति केचित्। चत्वारोपि पादाः सदृशा एव स्युरिति॥ अयुगिति॥ पूर्ववद्विषमपदभवा चारु
हासिनी॥ वैतालीयपादे प्रवृत्तकस्य वा विषमपाद लक्षजनितेस्य यः॥ वक्रेति॥ इति वैतालीयप्रकरणं ५
६४ अनुष्टुभि अनुष्टुप् जातौ॥ अब्धेश्चतुर्थात् यगणो न पदचतुष्टयेपि वक्रं स्यात्तं॥ अप
वाद॥ आद्यात् नसौ नगणसगणौ न स्यातां। अन्येषु गणाय येष्टं भवंति॥३
युजोरिति॥ चतुर्थो युजोः समपादयोः जेन जगणेन॥ विषमपदलक्षणं पूर्वमेव अव
शेषे सर्वत्र एतत्प्रवर्त्तते॥ पदाह॥ पंचमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः॥ षष्ठं गुरु वि

धा६३

गानाया देतत्त् श्लोकस्य लक्षणं ॥ ८ ॥ जयोरिति ॥ विषमयोः पादयोर्विपरीतं पथ्यावक्त्रं पथ्यामिति ॥ युग्मे संपादे ससमो वर्णो लघुर्यस्यां ॥ सैवेति ॥ सैव तस्य आचार्यस्य मते ऽखिलेष्वपि पादेषु सप्तमो वर्णो लघुर्यस्यां सापि युग्मविपुला ॥ ८ ॥ द्विकेति ॥ द्विकेन गुणिता वसु अष्टौ लघवो यस्यां ॥ मात्रेति ॥ मात्रासमकं नवमो लघुरंते गुरुश्च ॥ जोन्लाविति ॥ अंबुधेर्मा आचडक्कात् जगणौ नगणो लघू वा यत्र स विश्लोकः ॥ तद्युगलेति ॥ पूर्वोक्त लक्षणे तद्युगलाद् बुधियुगलाद् हृष्टमो मा ॥ आभ्यो जगणेन लघू वा ॥ यत्र सा ॥ वानवासिका ॥ [illegible] ॥ नवमो गुरुरेव भवती तिभावः ॥ पदलीतेति ॥ पूर्वप्रणीत नाना लक्षणयुतैर्मात्रासम कादि पादैर्युक्तं अनियतं नियमरहितं । वृत्तपरिमाणं । तेन सहितं । यथा ऽस्मिन्नेव वृत्ते प्रथमपादे मात्रासमकस्य द्वितीये ॥ विश्लोकस्य तृतीये वानवासिकायाश्चतुर्थे उपचित्राया लक्षणं । भुवनेषु लसार्द्धकं लक्षणं आख्यातं ॥ शिखीति ॥ गार्हपत्याहवनीय दक्षिणाग्निभेदाग्निधोग्निस्तेन गुणिता दशगत लघुद्वयं । अपरमुत्तरार्द्धम् ४ संपूर्णं त्रिंशत् लघुयुक्तं । प्रांते दलद्वये ऽपि गुरुः ॥ चित्रिमवेति ॥ इयं खञ्जापि भवति । कसति । जिन कारे

रवर

इत्यचलधृतिप्रकरणं ॥ पंचमपत्रे इतस्य लाइत्यत आरभ्य एवमार्या दिषु द्युदाहार्यमिति यावत् अरत्यं बोध्यं ॥ २ ॥

अशन्यइति ॥ ४ ॥ ३ शिर

उक्ता ॥ ४

[illegible]रुपगति वतिप्राप्नुवति सति ॥ अष्टाविति ॥ द्विगुणिता अष्टौ गुरवः षोडश भवंति । अर्द्धपूर्वार्द्धं वसुभिरष्टाभिर्गुणिता सलिलनिधयश्चत्वारो लघुकास्तैर्विरचिता पदवि लतिपदवि स्तारो यस्य तत्तथा ॥ इति वृत्तरत्नाकरे छंदोवृत्तौ द्वितीयो ध्यायः ॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥ इदानीं समवृत्तान्युच्यते ॥ एकेन गुरुणा श्री नामिछंदः ॥ मगणः ॥ रगणः ॥

प्रतिष्ठा सुप्रतिष्ठा ॥ मगणगुरू । भगणो गुरुद्वयं । गायत्री तगण यगणौ ॥ नगण यगणौ ॥ तगणसगणौ ॥ उष्णिका जगणसगणौ गुरुश्च ॥ अनुष्टुप् भगणो गुरुद्वयं । भगणतगणौ गुरु लघवः । मगणनगणौ गुरुद्वयं । रगणजगणौ गुरुलघू ॥ जगणरगणौ लघुगुरू ॥ आभ्यां समानिका प्रमाणिकाभ्यां ॥ यदन्यत् छंदस्तद्वितानं । यथा त्यक्त्वा स्त्यज धर्म्मं भज पापेद्रूद्यमाकुरु । इत्यादि लक्ष्मीस्तयाशिषान विशं संश्रय । बृहती रगणश्च गणसगणौ वृत्तस्य ४ वृत्तस्य वमात्रावर्णैरक्षरैर्विनागगुरवो भवंति ॥ लाएव मात्रा गुरुभिर्विना वर्णाश्चाक्षराणि भवंति ॥ पुनः प्रकारांतरेणागुरूवर्णनयनं । लाएव मात्रा लघुभिर्विना दले द्वे सतेसति गुरवो भवंति ॥ तथा लाएव गुरुमात्राभिर्विना लघवो भवंति ॥ एतत्प्रमाणं निश्चितं ॥ गुरुवर्णलघूनां यथा ऽस्मिन्नेव

लघुगुरवः ॥ ३ ॥ लौ इति ॥ ४ ॥ वर्णशब्देनस्वराज्ञेयाः ॥ १ ॥ २ स्वराः भवंती शि [illegible]

आर वृत्तस्य लाइत्यत आरभ्य एवमार्या दिषु द्युदाहार्यमिति यावत् चतुर्थपत्रे सांकष्टद्वे स्वरैः ४ [illegible]को इत्यचल धृति प्रकरणं इत्यनो ऽग्रे बोध्यं ॥ ४

स्वरैः१

श्लोके एकपंचाशन् मात्रा विद्यंते॥ तावत्सु द्वात्रिंशतं विना अवशिष्टा एकोनविंशतिर्मात्रा
स्तेच गुरवो विद्यंते॥ तथा ताएव मात्रा गुरुभिरेकोनविंशत्या विना शेषा द्वात्रिंशत्कला वर्णा स्वरैः२
भवंति॥ तथा ताएव मात्रा लघुभिस्त्रयोदशभिर्विना शेषा षट्त्रिंशत्कलानां दले अर्द्धे सते
सति एकोनविंशतिर्गुरवो भवंति॥ तथा एता एव मात्रा एकोनविंशतिगुरूणां मात्राभिर्वि
ना त्रयोदश लघवो भवंति॥ वृत्तस्पेस्फपलक्षणं॥ एवंसवैत्र॥ यथा पूर्वं प्रणीत पादाकु
लके चतुःषष्टिमात्राभ्यः सप्तचत्वारिंशत्तं वर्णानिपातयेत्॥ अत्र पाः सप्तदशमात्रा अ
वशिष्यंते॥ ते गुरवो ज्ञेयास्तथा ताभ्य एव मात्राभ्यः सप्तदशगुरून्पातयेत्॥ शेषाः पाः
स्वरैः४ सप्तचत्वारिंशन्मात्रा अवशिष्यंते॥ ते वर्णा ज्ञेयाः॥ ताभ्य एव त्रिंशतं लघून्पातयेच्छेषाः ॥५॥
या अथ चतुस्त्रिंशन्मात्रास्तासां दले अर्द्धे सप्तदशगुरवो भवंति॥ तथा ताभ्य एव सप्तदशगु
रूणां चतुस्त्रिंशन्मात्राः पातयेच्छेषास्त्रिंशन्मात्रा लघून्नादिशेत्॥ एवमापादि षष्ठे दोहा गुरु
त्रिपुरा२ यें॥ यदा पोपादौ अनंतरो हीरिलक्ष्म भाजौ समीपोक्तलक्षणपुक्तौ॥ यथा दिंड व
ओपेंद्रवज्रालक्षणपुक्तौ भवतः॥ पादाविस्फपलक्षणं॥ एकोऽपि चेत्स्यादः॥ प्रागु

अत्यष्टिः रसैरुद्रैरित्यादौ रुद्रा पुराणप्रसिद्धा एकादश॥

स्विर२

क्तलक्षणयोर्मध्ये पादे कलक्ष्मयुक्॥ अन्ये त्रयो द्वितीयलक्ष्मयुजस्ता उपजातयः॥ इत्थ
स्वर मनुनान्यायेनान्योपि जातिषु समप्रस्तारे परप्रस्तारे एवं मिश्रितौ विदमे वंशम उपजाति हिर२
लक्षणं॥ सजाति प्रस्तारे दृष्टांतो यं॥ सर्वशैलावृत्तं परप्रस्तारे॥ युधिष्ठिरो धर्ममयो महाद्रुमः
स्कंधो अर्जुनो भीमसेनोऽस्य शाखाः॥ माद्रीसुतौ पुष्पफले समृद्धे मूलं स कृष्णो ब्रह्म च ब्राह्म
णाश्च॥ समवृत्तप्रस्तारेषु उपजातीनामुपन्यासो आद्यचार्थ भगणात्र्यातगुरुद्वयं॥ अथो
यतिः५ पश्चातारः॥ श्लोकाः सप्त लैः रसाः कटुतिक्ताद्याः षट्॥ रुद्रैरित्यादि॥ रुद्रा पुराण
म प्रसिद्धा एकादश॥ अत्रिनगैरित्यादि॥ स्वरा सप्त भ्यः खं॥ खशब्देन रंध्राणि तानि रूढितो
नवैव॥ मुनिगुहकार्णवैरित्यादि॥ नदेव नर्ऊरकं कोकिलकंवद॥ कष्टं भूतं॥ मुनयः सप्त॥
गुहकार्त्तिकेयस्कंदवक्त्राणि षट्॥ अर्णवाश्चत्वारस्तैः सतयतिं॥ भूतमुनीनैरित्यादि॥ भूतानि संख्यातिः१४
पंच॥ मुनयः सप्त॥ इनाः सूर्याः द्वादश तैर्यतिः॥ यदिह नयुगलमित्यादि॥ नयुगलात्सप्त
रगणाः॥ चंडवृष्टिरिसेके॥ प्रतिचरणमित्यादि॥ चंडवृष्टेरूर्द्ध्वमेकैकरगणवृद्ध्या क्रमे
ण अर्णदयोदंडकास्ते याः तद्यथा॥ गणयुगलाद्दृष्टश्चीरगणैरर्णवः॥ दशभिर्भ्यालः दण्डिनवविभि१

इति छंदो दिजातिप्रकरणं॥३

वृत्तरत्ना॰टीका
६

एकादशभिर्जीमूतः। द्वादशभिर्लीलाकरः। त्रयोदशभिरुद्दामः। चतुर्दशभिः शंखः
आदिशब्दात्पंचदशभिः समुद्रः। षोडशभिर्भुजंगः॥ इत्येवमादयोऽपरेऽपि स्वतंत्रनामानो याव
देकोनसहस्राक्षरपादास्तावद्भवंति॥ श्रीः ॥ इति वृत्तरत्नाकरछंदोवृत्तौ तृतीयो
ध्यायः॥ श्री ॥ चतुर्थाध्यायस्य टीका टीकाकारेण प्रायः सरलत्वान्न लिखिता
॥ श्रीः ॥ इदानीं विषमवृत्तान्युच्यंते॥ मुखपाद[redacted]कः। यस्य वृत्तस्य मुखपादः प्रथ श्लो १
मपादोऽष्टभिर्वर्णैर्भवति। अस्मान्मुखपादात्परे त्रयः पादाः क[redacted]णये चतुर्भिः क्रमाद्वृद्धाः।
कोऽर्थः। द्वितीयपादे द्वादश तृतीये षोडश चतुर्थे विंशतिर्वर्णा भवंति। तद्वृत्तं विचित्रैर्नानाप्रका
रैः संपन्नसौंदर्यं प्रहितरामणीयकं। न्यासभेदेन॥ पदचतुरूर्ध्वं चतुर्विंशतिप्रकारं भवेत्॥ ॥६॥
प्रथममिति॥ इह प्रथममुदितवृत्ते कीर्तितवृत्ते प्राकुलकलितः। आपीड इत्यर्थः॥ कथंभूतो
गुरुकयुगलनिधनः गुरुद्वयावसानः। विशेषणस्यास्य निर्देशादन्ये सर्वेऽपि लघवो मंत
व्याः। अमावपि पूर्ववच्चतुर्विंशतिधा तन्मध्यात्स्पष्टार्थं यथानुरोधेन भेदत्रयनामानि
दर्शयन्नाह॥ प्रथममितरे[redacted]॥ [redacted]॥ जगति स्त्री केइतरचरणसमुच्चयं

इति पदचतुरूर्ध्वादि प्रकरणं ३

[redacted]द्वितीयपादभवं लक्ष्म लक्षणं कर्म प्रथम[redacted]प्रथमपादभवं लक्ष्म कर्तृ प्राप्नोति॥ इतरद्
द्वितीयपाद[redacted]लक्षणं कर्तृ इतरजनितं प्रथमपादोद्भवं कर्मभूतं श्रयति॥ यदि सम्य
क्पथ्योक्तप्रकारेण शेषमपरं चरणयुगलकमधिकृतं प्रस्तुतं। अत्र प्रथमे पादे द्वादश
द्वितीयेऽष्टौ। तृतीये षोडश। चतुर्थे विंशतिः॥ द्वियुविंति॥ तृतीयस्य चरणे मुखचरणरचि
तं लक्ष्म यदि हि छंदसि अनुभवति॥ यत्र [redacted] अपरमपि पादत्रयमपरिवृत्तं॥ प्रस्तुतं प्रस्तु
तं भवति। तद्यथा प्रथमे पादे १२ द्वितीये १६ तृतीये ८ तुर्ये २० शेषं सुगमं॥ प्रमलध्वारणां प्रथमामि
प्रथमे पादे १२ द्वितीये १६ तृतीये २० तुर्ये ८॥ सजमिति॥ प्रथमे पादे [redacted]॥ सजौ॥ द्विती ति।६ सजौ
येनसौ। जगौ। तृतीये भनजा लगौ। तुर्ये सजौ सजौगः॥ चरणेति॥ इह उद्गतायां तृती
ये चरणे यदि रगणनगणभगणागुरुश्च भवंति॥ म्नौ ज्गाविति॥ इदमुपस्थितपूर्वं
प्रचुपितमुदितं। उपस्थितप्रचुपितमित्यर्थः॥ ततोऽस्य प्रथमांघ्रि[redacted]र्म सौ ज भौ गौ प्र [redacted]
यति। अन्यत्पदत्रयं पूर्वकलक्षणं तद्यथा॥ द्वितीये सनजरगाः तृतीये नौ स
स्तुर्ये नगणत्रयपुतो जयौ पूर्वं नगणत्रयं पश्चाज्जयौ॥ विषमाक्षरेति॥ विषमाक्षरपा २१

इत्युपस्थितप्रचुपितप्रकरणं १

इत्युद्गताप्रकरणं ४ ग्रि ३

१ दानामुदाहरणं॥ स्वस्वमेव जातिभिः सर्वमुपजातिभेदात्॥ पादैरसमोदाहरणं। दशेति।
यथा रसाधर्मेन जानंति धत्तराष्ट्रनिबोधनात्॥ मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रांतः क्रुद्धो बुभु
क्षितः॥ त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश॥ श्री ॥ इति वृत्तरत्नाकर
छंदोवृत्तौ पंचमोध्यायः॥ श्री ॥ इदानीं षट्प्रत्ययानुपदर्शयन्नाह॥
पादइति॥ ऊनइति॥ युग्मं॥ छंदो विचितिर्वैदिभिः पिंगलाचार्यप्रणीतं छंदः
शास्त्रं। तद्विदंति जानंति ये तैरयं प्रस्तारः समाख्यातः प्रस्तीर्यंते गुरुलघुरूप दुर्
तया यथावत् स्थाप्यंते ऽस्मिं छंदांसीति प्रस्तारः॥ सम वृत्तस्य सर्वगुरौ पादे आ ॥१॥
दुर्४ द्याद्गुरोरधो लघुं न्यस्य भूयः॥ पुनरपि। अमुं विधिं परिक्रियां कुर्यात्॥ लघुन्या
से सति यथा शेषं गुरु ऊर्ध्वस्थापनमुपरिवर्त्तते॥ तथैव तस्य लघोरधस्तः
कुर्यात्॥ अत्र तु अनेकानां वर्णानां परतो गुरु र्भवति॥ तस्माद्गुरोरधो गुरु दुर्२
न्यासे सति पश्चात्प्रस्तरणं भवति॥ तत्रोपरितनवर्णसंख्यया गुरूण्येव द

दुर्२ २८६

ऊने तु गुरुं दद्यात्॥ तृतीयवेलायामादिभूताद्गुरोरधो लघुन्यासे सति शेषौ लघुगुरू यथोपरितथा
कुर्यात्॥४
द्यात्॥ एवेति लिपिमस्य च कंवचनं॥ एतत्त तावत्सर्वलघुः पादो न्यसेत्। तावत्प्रवर्त्त
दुर्२ ते॥ यथा। क्षरे सर्वगुरौ पादे आद्याद्गुरोरधो लघौ सति यथोपरि शेषं गुरुद्वयं तथा
कुर्यात्॥ द्वितीयवेलायां द्वितीयगुरोरधो लघुन्यासे शेषं गुरु यथोपरि तथा कुर्या
त्॥ चतुर्थवेलायामादिभूतात् तृतीयगुरोरधो लघुन्यासे सति उपरिशेषाभावादूनेगु
रुद्वयं दद्यात्॥ पंचमवेलायामादिभूताद्गुरोरधो लघुन्यासे सति शेषौ गुरुलघू यथोप थो५
रितथा कुर्यात्॥ षष्ठवेलायामादिभूताद्द्वितीयगुरोरधो लघुन्यासे सति शेषो ल
घुर्यथोपरितथा कुर्यात्॥ ऊने तु गुरुं दद्यात्॥ सप्तमवेलायां आद्याद्गुरोरधो लघुन्या
से सति शेषं लघुद्वयं यथोपरि तथा कुर्यात्॥ अनुनाप्रकारेण सर्वलघुः पादो जातः।
एवं समवृत्ते एकाक्षरे पादे पादे मार भ्यषड्विंशत्यक्षरं पादं यावत्प्रस्तारस्य लक्षणं
इतिप्रस्तारः३ ज्ञेयं॥ नष्टस्येति॥ नष्टस्य वृत्तस्य यो ऽको भवेत्तस्यांकस्य समे ऽर्द्धे ऽर्द्धे जाते लघुर्भव
स्यां२ ति॥ विषमे च लस्यांके एकमाधाय तदर्द्धे तस्यांके स्यांकस्यार्द्धे विषमे सति गुरुर्भवति स्यांकस्यार्२
यथा पूर्वप्रस्तारे त्र्यक्षरे वृत्ते तुर्यरूपं न ज्ञायते॥ तदा नयनं तुर्योऽकः समस्तदर्द्धे

स्य३ द्विं४

द्वौ लघ्वौ लघुः पुनस्तदर्द्धे लब्धौ लघुरेकस्तु विषमस्ततएकं क्षिप्त्वा संजातं द्वयं र्द्धे एक
को लब्धो गुरुः। एवं लघ्वं रूपं॥ एवमन्येपि ज्ञेयाः। अन्येषामंकानामभावे एकस्मिन्नर्धे स्य२
एकं क्षिप्त्वा पक्षे क्षिप्त वृत्तपूर्तिर्यावद्देष क्रमो ज्ञेयः॥ उद्दिष्टमिति॥ उद्दिष्टपरिक्रिया पूर्वप्र
स्यो४ थक स्थापित स्यांकस्योपरि आद्यां द्विगुणानंकान् समालिखेत्॥ एकद्विचतुरष्ट क्रमेण ।२४
लिखेत्॥ तत्र ये लघोरुपर्यंकास्तै रेकसहितैर्मिलितैश्चोद्दिष्टं भवेत्॥ यथा पूर्वप्रस्तारि
त्ये३ तस्त्र्यक्षरे वृत्ते कोऽपि द्वितीयस्थानगतः कुत्तमः॥१२४ तस्तदुपरिस्थापित द्विगुणांकेषु
लघुस्थं द्वितयमेवास्ते तस्मै कं स्वदेत्तद्रूपं वृत्तीयस्थानं सं पिंडनं यत्नेव दप्य नेन्या३
इत्युद्दिष्टं४ दाहार्यं१ वर्णान्निति॥ उपांत्यत इति॥ युग्मं॥ वृत्तभूषान द्यां दृत्तपदजानवर्णानुप र्थ१
समे४ र्युपरिनिक्षिपेत्॥ ऊर्द्ध्वमूर्द्ध्वं समीलयेत्। कथं भूता नेकसहितान्। पुनः कथं भूतानौत्तरा ॥८॥
धर्यतः। प्रथमो वर्ण उत्तरो द्वितीयो धरस्तृतीयस्तदधस्तदेवमुत्तराधरभावेन स्थितान्॥
कथं निक्षिपेत्॥ एकोदिक्रमशः एकद्वित्रि क्रमेण ऊर्द्ध्वं तदुपरितन पंक्तात्। एकैकस्य लघु
रूपांत्यतो निवर्त्तेत यावत्सर्वे। अंत्यस्य वर्णस्य समीपं मनुपांत्यं॥ उपर्याद्यो गुरोरेव

कु१

त्र्य
ममुना प्रकारेण। एकद्व्यादिलघुक्रिया एकद्व्यादिलघुकरणं॥ यथा।१ पूर्वप्रस्तारित
क्षरे वृत्ते वर्णास्त्रयः। ऽऽऽ सैकाः संतश्चत्वारस्तेषां धस्तनं चतुर्थं। वर्णमुपरितनीये वर्णे नि
क्षिपेत्। ततो द्वयं जातं। तद्द्वयमुपरि द्वितीये वर्णे निक्षिपेत्। ततस्त्रयं जातं। ततउपां
त्यु४ त्यतो निवर्त्तेत रुपरितन प्रथम वर्णाधोरे दद्यात्ततः पुनश्च तुर्थवर्णमुपरितन द्वये
निक्षिपेत्। ततस्त्रयं जातं। तत उपांत्यतो निवर्त्तेत उपरितनां सीभूतान्निवर्त्तेत तदधोरेखां
दद्यात्तृतीय परिगणनायां त्रयमेवास्ते ततो निवर्त्तेत॥ इ परि कल्पितवृत्ते एकं त्यं१
तथातदेवं१ सर्वगुरु वृत्तं। वृत्तत्रयमेकगुरु एकलघुच तथा वृत्तत्रयं द्विगुरु द्विलघुच। एकं सर्वल
घु परिकीर्त्यते। वर्णस्तु निक्षेप परिकर्मणि तदवस्थाएव किंतु तत्कुलाएवोपरिनिक्षिपेत्॥ इति लघुक्रिया॥
अंक४ लघुक्रियेति॥ लघुक्रियायाः समूहे विमिश्रिते एकत्र सति संख्या भवेत्। वृत्तानां प
रिगणनानियमो भवेत्॥ यथा पूर्वप्रस्तारित त्र्यक्षर वृत्तीय लघुक्रियां कोष्ठमेकत्र कर नारे
णे ऽष्टौ तएव। त्र्यक्षर वृत्तस्य संख्या। अत्र वृत्ते नाना भेदभिन्नान्यष्टौ रूपाणि भवंती स
स्यो१ र्थः॥ तथा पूर्वप्रस्तारित व वृत्तस्याद्दिष्टां कानां समाविसंते सैकाः। ऽऽऽ तो ऽष्टौ तेपि॥ इति वृत्तसंख्या॥

स्यो१ ऽरे१ त्यर संख्यो१

छंदरत्नावली टीका

८ संख्यैवेति॥ पूर्वप्रतिपादितसंख्यैव द्विगुणा सती सद्भिर ध्वा मेरु कथितः॥ कथं भ गः
तासंख्या। एकहीना द्विगुणितसंख्याया एकं हीनं कुर्यादिति भावः॥ अथ ध्वनः परिस्थाप
नाविधिमाह॥ वृत्तस्यांगुलिकीं व्याप्तिं कुर्याद् अंगुलमात्र भूमौ वृत्तं लिखेदित्यर्थः॥ अ ध्वह् ध ३
ता यवृत्तांतरे वृत्तानां स्पष्टता हेतोरंगुलमंगुलमात्रां भूमिं कुर्यात्॥ अथांगुलधियेन कि दे ४
मपि लिखेदिति॥ यथा पूर्वप्रस्तारि लत्र्यक्षर वृत्तसंख्यायां द्विगुणायां षोडश। ते एकोनाः
संतः पंचदश। अतः पंचदशांगुलानि वृत्तस्याध्वा भवति॥ अंगुलि व्याप्ति मास्यां ऽस्य
स्याः वृत्तस्याधोऽगुलानां वा पंचदशांगुलानि॥ इत्येते प्रत्ययाः षट्॥ ॥ छ श्री रस्तु।
॥ शुभं भवतु॥ १ ॥ शुभमस्तु॥ श्रीः॥ आद्यमेकं वृत्तं सर्वगुरु र्भवति॥ चत्वारि से ॥श्री॥
एके ६ वे लघूनि भवंति॥ षट्सु द्वि लघूनि भवंति॥ चत्वारि त्रि लघूनि भवंति॥ एकं सर्व ल
घुर्भवति॥ कथं चोत्तराधर्येण पंचत दूर्ध्वा स्तिष्ठंति॥ प्रथमे तृतीये निक्षिपेत्॥ द्वि मे द्वितीये
तीयस्थाने द्वौ वर्णौ भवतः॥ तौ च तृतीये निक्षिप्येते॥ अथ तृतीय स्थाने त्रयो भवं
ति॥ तस्माद् अंस समीपात् परित्यजन् एकं निवर्त्तते॥ ततः प्रथमोऽको द्वितीये निक्षिपेत्

ततः पुनरपि प्रथमो द्वितीये निक्षिप्यते द्वितीयस्थाने चत्वारो भवंति। ततो ऽध्येकं परित्यजन् निवर्त्तेत। एवं

द्वितीयस्थाने त्रयो भवंति॥ ते च तृतीये निक्षिप्यंते॥ षट् भवंति॥ तत एकं त्यजन् निव
र्त्तेत॥ एवं क्रमः पंचाक्षरादिष्वपि॥ ॥श्रीः ॥ संख्यार्थमाह॥ लघुक्रियांकस्
दोहे भवेत् संख्या विमिश्रिते॥ उद्दि ष्टांक समाहारः सैकैर्वा जनयेदिमां॥ लघुक्रि
यांकास्तेषां संदोहः समूहः तस्मिन् लघुक्रियांक संदोहे॥ संख्या इत्यत्र

१	१	१	१
१	४	४	४
१	३	६	६
१	२	३	४
१	१	१	१

अवधारणं भवेत्॥ यथा एकश्चत्वारः षट् चत्वारः। एकः एषामे
सं ६ की भावे षोडश भवंति॥ चतुरक्षरायां जातौ प्रस्तार्यमाणायां षो
डश वृत्तानि॥ स च प्रस्तारक्रमः पूर्वमेव व्याख्यातः॥ श्री ॥
पक्षांतरमाह॥ उद्दिष्टस्यांका उद्दिष्टांकास्तेषां समहारः एकीभावः सह एकेन व
र्त्तत इति सैको वा जनयेत्॥ इमां संख्यां इप तां वधारणं यथा द्विगुणे रं कै अध्वर
स्तरे वंदसि आप्यमाने पंचदश भवंति॥ सैकैः षोडश भवंति॥ श्रीः ॥
वै २ अध्वार्थमाह॥ संख्यैके द्विगुणे कोनासद्भिर ध्वाप्रकीर्त्तितः॥ वृत्तस्यांगु कीं व्याप्ति लिर
मधः कुर्यात्तथांगुलं॥ चतुरक्षरायां जातौ या षोडश संख्या सा द्विगुणा द्वात्रिंशद्

वंति॥ एकोनाः केनऊनाः रहिताः एकोना एकत्रिंशत् द्रवंति॥ सद्भिः पंडितैः धाम्नो प्र ॥ अ० १
कीर्तितः कथितः॥ कथं वृत्तस्यांगुलिकी अंगुलिप्रमाणं आसिंकु र्यात्॥ अधः अंतरा
तेऊर्यात् ५ तथांगुलं एक मे कत्रिंशदंगुलात्मा भुवि चतुरक्षरं छंदः प्रस्तार्यते॥ अ
धुना पुनरपि कविरन्वयपूर्वकं पित्रा सह आत्मानं निर्दिशयति॥ श्रीः ॥ वंशेन्व
त्कश्यपस्य प्रकटगुणगणः शैवसिद्धांतवेत्ता विप्रः पिंग्लेकनामा विमलतरमतिर्वे
दतत्त्वावबोधे॥ केदारस्तस्य सूनुः शिवचरणयुगाराधनैकाग्रचित्तः छंदस्ते
नाभिरामं प्रविरचितमिदं वृत्तरत्नाकराख्यं॥ १॥ श्री ॥ वंशेऽन्वयेऽभूत् ॥२०॥
संजातः॥ कश्यं पिबतीति कश्यपः॥ कश्यपशब्देन यद्यपि सुराभिधीयते॥ त
थाप्यत्र कश्यशब्देन सोमउच्यते॥ न सुरा॥ सुरापानं ब्राह्मणस्य प्रतिषिद्धत्वात्
कश्यं सोमं पिबतीति कश्यपः॥ अनेकक्रतुयाजी तस्य पः॥ प्रकटो गुणगणो य
स्य स प्रकटगुणगणः॥ शिवे भक्तिर्येषां ते शैवाः॥ तत्र भक्तिरित्यणु॥ शैवानां

सिद्धांताः तेषां वेत्ता॥ विद विचारणे हस्येतस्यरूपं न पुनर्विद ज्ञाने॥ तस्य से इक
त्वात् यो हि विचारयति॥ सोऽवश्यं वेत्ति॥ न ह्यविदित्वं विचारयितुं शक्नोति॥ विशेषे
ण प्रतिपूरयति स्वर्गापवर्गलक्षणान् कामान् प्रति ग्रहणे नेति लोकान्॥ इति
विप्रः॥ पिंग्लेकनामा पिंग्लेकसंज्ञिकः॥ विमलतरा मतिर्यस्य स विमलतरमतिः
शिव ५ शैवानां तत्त्वं शैवस्तस्यावबोधस्तस्मिन् शैवतत्त्वावबोधे शैवानां ज्ञानं हि द्विरूपं। प्रक्रियारूपं
अवबोधस्वरूपं च॥ अनेन अवबोधरूपमपि ज्ञानं समस्तीति प्रतिपादितं॥ के
दारः केदारनामा तस्य पिंग्लेकस्य सूनुः शिवः शांतो मुख्यो देवताविशेषस्तस्य चर
णयुगस्याराधनं पूजनं तत्र एकाग्रं तन्निष्ठं चित्तं यस्य स शिवचरणयुगाराधनै
काग्रचित्तः॥ छंदस्तेन केदारेण अभिरामं अभिरमणीयं प्रकर्षेण रचितं तिर २
स्तं वृत्तरत्नाकराख्यं। वृत्तरत्नाकरसंज्ञं॥ श्री ॥ इदानीं वृत्तिकारो र
चितस्वरूपपूर्वकमात्मनो नाम कथयति॥ वृत्तिकर्त्ता॥ विस्पष्टपदविन्या

साश्रीकंठसंदेहध्वांतभा॥ वृत्तरत्नाकरव्याख्या स्वताश्रीकंठसूरिणा॥१॥
सत्यावृत्तिमिमांपुण्यांपदिद्दावर्जितंमया॥ तेनोध्वसंतुकोकानामतीव
मतयोमलाः॥२॥ श्रीः ॥ इतिश्रीश्रीकंठविरचितायांवृत्तरत्नाकरछंदो
वृत्तौषट्प्रत्ययविधानोनामषष्ठोध्यायः॥ ६॥ समाप्तः॥ श्री॥ ७
॥ अदृष्टभावान्मतिविभ्रमाद्वा यदर्थहीनंलिखितंमयात्र॥ तत्सर्वमार्यैः
परिशोधनीयंदोषोनदेयःखलुलेखकस्य॥१॥ लेखकपाठकयोःशुभंभ ॥११॥
वतु॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ ७॥ ७

वृत्तरत्नाकरस्यटीकायाःपत्राणिएकादश ११